

ГТАХР 17.71.91; 17.81.31.

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-16>

Елесбай Н.

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,

Алматы, Қазақстан

E-mail: n.a.sh_januya@mail.ru

ORCID: 0000-0002-0482-1223

ШЕРНИЯЗ ЖАРЫЛҒАСҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТЕКСТОЛОГИЯСЫ

Түйіндеме. Мақалада XIX ғасырда Батыс Қазақстан өңірінде ғұмыр кешкен атақты ақын әрі шешен Шернияз Жарылғасұлы шығармаларының жиналуы, сақталуы, жариялану принциптері талқыланады, сонымен бірге ақын өлеңдерінің көркемдік деңгейі, арнаулары мен толғауларының текстологиясы әрі авторлық мәтінді анықтау мәселелері қарастырылады. Бұл барыста Шернияз шығармаларының алғаш 1924 жылдан бастап І. Жансүгірұлының «Сәуле» журналына, Х. Досмұхамедұлының «Қызыл Қазақстан» журналына, Ө. Ахметовтың «Ленин туы» газетіне жариялаған материалдары мен 2001 жылғы Арыс баспасынан жарық көрген Атырау ақын-жазушыларының кітапханасы «Қазына» атты көп томдығының «Шернияз» атты 3-кітабы зерттеу жұмысында пайдаланылды. Шернияз сөздерінің қазақ жеріне кең жайылуына байланысты, оның сөздері кейінгі Сүйінбай, Жанақ, Құлмамбет т.б. ақындар шығармаларында көрініс тапты. Әсіресе, Сүйінбай ақынның Тезек төренің алдына барғандағы ханның қойған шарттары, оған Сүйінбайдың берген жауабы Шернияздың Баймағамбет сұлтанның алдына барғандағы іс-әрекеттерін, арнау сөздерін еске түсіреді. «Бірі Батыс Қазақстанда, бірі Жетісуда бір дәуірде өмір сүрген екі ақынның арнауларындағы ұқсастық және екі ханның ақындарға қойған шарттары алдын-ала келісіп алғандай бірін-бірі қайталауынан қандай қорытынды жасауға болады, әуелгі авторлық мәтін кімге тиесілі?» деген сұрақ туындайды. Сондықтан ҚР «Ғылым ордасы» Орталық ғылыми кітапхана мен М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қорында сақталған ақын шығармалары бұрын басылым көрген жинақтардағы нұсқаларымен текстологиялық тұрғыда талданып, салыстыру, ғылыми тұжырым жасау арқылы Шернияз Жарылғасұлына тән туындылардың авторлығы анықталады. Мақала «Қазақ текстологиясы: негізгі мәтін мен авторды анықтау (атрибуция) мәселелері» жобасы аясында жазылды.

Кілт сөздер: Текстология; автор; қолжазба; бума; өлең; арнау; нұсқа.

Кіріспе. XIX ғасыр қазақ халқының қоғамдық, саяси өмірінде ірі тарихи оқиғалардың орын алуына байланысты көптеген тұлғалардың да есімі тарихта қалды. Қазақ халқында таңбаланған жазба тарихтың болмауынан бұл есімдер бүгінге тек халықтың ауыз әдебиеті, фольклоры арқылы танылды. Қ. Қабдешова ауызша әдебиеттің маңызы туралы: «Кез келген халықтың тарихын зерттегенде оның қайнар көздері, деректері, әдебиеті, мәдениеті тіпті, тарихты каталогтау үшін де әдебиеттің рөлі айырықша» (Kabdeshova K., 2019: 104) деуі осындай ерекшеліктеріне қарап айтылса керек. Бұл дәуірде күн сайын дендеп кірген отаршылдық елді жер-суынан, қонысынан ығыстырды. Осы кезде Кенесары Қасымұлы бастаған қозғалыс күллі қазақ жерін шарпыса, Исатай-Махамбет, Жанқожа батырлар бастаған жекелеген көтерілістерден халықтың өз тәуелсіздігіне, еркіндігі жолында жасаған күрескерлік рухын анық сенізуге болады. Бұл заманның келбеті әсіресе Нысанбай

Жаманқұлұлы, Майлықожа Сұлтанқожаұлы, Сүйінбай Аронұлы, Жамбыл Жабаев, Махамбет Өтемісұлы т.б. көптеген ақын-жыраулар шығармаларында көрініс тапқан. «Әр халықтың тарихы ұлы адамдардың естеліктерін мұқият сақтайды. Әр дәуір өзінің ерекше есімдері мен тұлғаларын тудырады, уақыт өте келе оны тірі символдарына айналдырады» (Жалғасбаева. Қ.Б. 2021: 255). Осындай заманының шындығын шынайы суреттеген, сөздері бүкіл қазақ жеріне кең жайылған, артында мол рухани мұрасы қалған жырау әрі шешеннің бірі – Шернияз Жарылғасұлы болды.

Шернияздың туған, қайтыс болған жылдары жөнінде алғаш Қажым Жұмалиев оның бүгінге жеткен шығармалары негізінде ғылыми болжам жасайды. «Нұртуған ақынның айтуынша, Жәмет жыраудың аузынан жазылып алынған бір мәліметте: «Аққете Шернияз жиырмаға келгенде Исатайдың дабысына құмартып, сонымен таныс болуға, бозжорға атпен іздеп барыпты» дейді. Бұл 1836-1837 жылдар шамасы болу керек. Өйткені Исатайдың Жайықтың бергі бетіне атағы шыққан жылдары осы кез. Ал, Балмырзаның Нұрымға айтқан өлеңінен, яғни, 1881 жылы Шернияздың қайтыс болғаны мәлім болады» (Жұмалиев, ӘӨИ 420) деп, шамамен 1817-1881 жылдары өмір сүрген деген қорытынды жасайды. Көп жылға дейін осы мерзімдеу ғылыми айналымда қолданылып келді.

Алайда белгілі жазушы, ақын әрі драматург, Шернияз мұрасын жинаушылардың бірі Берқайыр Аманшин 1976 жылы Қазіргі Атырау облысының Қызылқоға ауданы Жантерек ауылынан солтүстік батысқа қарай он бес шақырымдай жерден Шернияздың бейітін табады. Құлыптаста: «Кете руғы Айдар тайпасы Малай бөлімі Шернияз Жарылғасұлы опат 60 жасында 1867 жылда...» деген жазуды оқып: «Бұл біріншіден, мына бейіт анық Шернияздың бейіті екенін ақиқат дәлелдеумен құнды болса, екіншіден ақынның қазіргі жазылып жүрген өмірбаянына үлкен өзгеріс (дәлдік) енгізеді» (Қорқытов, 2001: 128.) деп, ақынның 1807 жылы туып, 1867 жылы өмірден өткенін нақтылады. Ал туып-өскен жері қазіргі Ақтобе облысы Ойыл ауданы Жарыпшыққан өзенінің бойы.

Әдістер. Тақырыпты зерттеу барысында ақын шығармаларының қолжазба нұсқалары мен басылым көрген шығармаларын текстологиялық (мәтінтанулық) тұрғыда салыстыру, ғылыми талдау әдістері қолданды. Авторлық мәтінді анықтау үшін кейінгі ақындар шығармаларына кіріккен Шернияз сөздері тарихи хронологиялық және стилдік жағынан дәлелденеді.

Нәтиже. Зерттеу жұмысының нәтижесінде бүгінгі күнге дейін ғылыми айналымға толық ене қоймаған Шернияз Жарылғасұлы шығармаларының қолжазба нұсқалары анықталды әрі ол туындылар текстологиялық әдіс-тәсілдер негізінде зерттеліп, кейбір өлеңдерінің Шерниязға тән авторлығы ғылыми тұрғыдан дәлелденді. Сондай-ақ зерттеудің нәтижесі отандық гуманитарлық ғылымдар саласында ілгелі зерттеумен айналысатын ғалымдар мен докторанттар, жоғары оқу орындарының оқытушылары, магистрлері мен студенттері үшін дерек көзі ретінде пайдалануға жарайды. Бүгінгі күнге дейін әдебиеттану ғылымында ақсап келе жатқан текстология ғылымының теориялық негіздерінің қалануына, оның дамуына септігін тигізеді.

Талдау. Ақын мұрасының жиналуы ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастау алады. Бұл ретте ең алғашқылардың бірі болып Ташмұхамет Баймұхаммедұлының 1884

жылы ескі қадім жазуымен хатқа түсірген «Шернияз» (қолжазба, ӘӨИ 885) атты ескі қолжазбасын атауға болады. Бұл Шернияздың елге кең таралған «Баймағамбет сұлтанға арнауының» бір версиясы.

Мұнан соң Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы да осы арнаудың бір нұсқасын ел арасынан жазып алған (қолжазба, ОҒК 1178.). «Туындының 1925 жылдан бергі басылымдары осы нұсқаның негізінде жариланып келгені мәлім. Алайда, ол арнайы редакцияланғандықтан, кейбір сөздер, тіркестер, шумақтар өзгертілгені, үзіліп тасталғаны байқалады» (Әлібеков, 2012: 14.) дейді белгілі қолжазбатанушы ғалым Т. Әлібеков. Мұның дәлелі ретінде 2001 жылғы Б.Қорқытов құрастырған «Шернияз» жинағында аталған «Мәшһүр нұсқасы» жарық көрген. Алайда түпнұсқамен салыстыру барысында өзгеріске түскен, түсіп қалған шумақтарының бар екені анықталды. Бұл арнау өлеңнің Орталық ғылыми кітапхана мен М.О. Әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қорында мұнан басқа Шәймерден нұсқасы (1911 жыл) және Шәйхы Кәрібаев жинаған матриалдар ішінде (қолжазба, ӘӨИ 879/3.) белгісіз екі нұсқа кездеседі. Аталған нұсқалар Қазақстанның әр өңірінен жиналғанына қарап Шернияз сөздерінің қазақ ішіне кең таралғанын, халықтың сүйіп тыңдағанын байқауға болады. Бұл туралы Қажым Жұмалиев: «Шернияз сөздері халыққа ерте күннен мәлім. Қазақстанның қай түкпірі болсын Шерниязды жақсы біледі. ... Халыққа көп тарағандығы жағынан Шернияз қазақтың қай ақыныменен де таласа алады» (Қазақ әдебиетінің тарихы, 2005: 261-262) деген пікір білдіреді.

Шернияз шығармалары алғаш 1924 жылдан бастап І. Жансүгірұлының Сәуле журналына, Х. Досмұхамедұлының «Қызыл Қазақстан» журналына, Ө. Ахметовтың «Ленин туы» газетіне берген матриалдары негізінде там-тұмдап болса да жарық көре бастады. Ал ақын шығармаларының жеке жинағы 2001 жылы Арыс баспасынан жарыққа шыққан Атырау ақын-жазушыларының кітапханасы «Қазына» атты көп томдығының 3-кітабында жарық көрді.

Және соңғы рет 2018 жылы Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті жанынан құрылған «Авторлық ауызша әдебиет» ғылыми орталығы ақынның толыққанды жинағын әзірлеп, жарыққа шығарды (Шернияз Жарылғасұлы, 2018: 292.).

Ақын шығармаларының сандық тұрғыдан да, сапалық тұрғыдан да мол қоры, әсіресе, 1948 жылғы Қазақ КСР ҒА Тіл және Әдебиет институты ұйымдастырған Ақтөбе, 1957 жылғы Батыс Қазақстан, 1958 жылғы Шығыс Қазақстан, 1959 жылғы Орынбор, 1964 жылғы Оңтүстік Қазақстан экспедициялары кезінде жинақталған. Дегенмен бұл жерде бір көңіл аударатын жайт, рухани дүниелердің мол қорының жиналуы міндетті түрде авторлық мәселесін туындатады. Себебі, фольклорлық мұралар болсын, жеке ақындар шығармашылығы болсын біріндегі мәтіннің, әлде мәтіндегі шумақ, сөз тіркестерінің екіншісінде көрініс беруі, қайталануы кездеседі. «Ортағасырлық, тіпті, XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ авторларының жеке қолжазбасы, тіпті, қолтаңбасы сақталып қалмағандықтан, туындыларын мерзімдеу тұрмақ, авторлығын (атрибуция) дәлелдеу қиынға түседі. Кейде бір автордың шығармасы екінші біреуге телініп жүретін болса, енді бірде бүтіннің өзі бөлшектеніп, бірнеше адамның шығармашылығына кірігіп кетеді. Сондықтан көне

әдеби мұраларды мерзімдеу барысында жекелеген шығарманың біртұтастығы ерекше мәнге ие болады» [Қазақ текстологиясы, 2017: 9.]. Мәселен, кейбір халық әндері мен шығармалардың сегізсеріге таңылуы, не болмаса каласикалық айтыстың үлгісі саналған «Біржан мен Сара айтысын «Әріп Тәңірбегенұлы шығарыпты» деген секілді т.б. даулы дүниелер жетерлік. Мұның бәрі текстологиялық зерделеуді, мәтіндік салыстырулар мен ғылыми тұжырым жасауды қажет етеді.

Халыққа кең жайылған Шернияз сөздерінің де өзінен кейінгі ақындар шығармаларында қайталануы заңды құбылыс болған. Әсіресе Шернияздың Баймағамбет сұлтанның алдына баруы, өлеңімен қаһарлы ханды жүйеге жығып, қалауын алуы ертеден келе жатқан жыраулық дәстүрдің жаңғыруы іспетті. Сонымен бірге «Бақтыбайдың Тезек төреге айтқаны», «Сүйінбайдың Тезек төреге айтқаны», «Жанақ ақынның Рүстем төреге баруы» сияқты әңгімелер және бұлардың хан алдындағы іс-әрекеттері, амал-айласы, сөз қолданыстары Шернияздың Баймағамбет ханның сынақтарынан өтуін еске түсіреді. Яғни хан-төрелердің алдында өлең айтып, қылмыстарын бетіне басып, әшкерә етеді, соңында сөз құдіретіне қаһарлы ханды да бас игізіп, қалауын орындатқызады.

Әсіресе, Шернияздың Баймағамбет сұлтанға, Сүйінбайдың Тезек төреге барғандағы айтқан сөздері, оларға ақындықтарын сынау мақсатында хандардың қойған түрлі сынақтары бірін-бірі қайталап тұрғандай әсер қалдырады. Нақтырақ айтқанда қыздарын, әйелін, өзін мадақтатуы артынша жамандатуы және сыйға кәрі түйе (Сүйінбайда кәрі ат) беруі, оған ақындардың малмен сөйлескен болып, ханды масқаралаған іс-әрекеттері, арнаулары да ұқсайды.

Мәселен, Шернияз Исатай көтерілісі жеңіліске ұшырағаннан кейін, Баймағамбет сұлтан Исатай маңындағыларды Сібірге жер аудартып, қатаң жазаға ұшыратады, көтеріліс ұраншысы Шернияз да талай жыл қашып жүріп, ақыры Баймағамбет сұлтан ордасына келеді. «Астымда ат жоқ, үстімде киім жоқ, ханның қасы адамсыз болмас, көп адамның ішінде барғанмен сөзімді тыңдамас. Бұған оңашада, ханның көзіне бір ерсі жұмыс істеп көрнейін» деп ойлайды. Кешкісін келіп бір үйге қонады. Таң ала-кеуімде сол үйден түрегеліп, ханның ордасының еңсесіне келіп, тымағын аяғының астына басып, қолын қусырып, қыблаға қарап, басы тоқырайып жалаңбас тұрады.

Таңертең иығында жанат ішігі бар, қолында мыс құманы бар дәрет алуға шыққан хан Шерниязға көзі түсіп: «Аяғынан басын қадірсіз көріп тұрған бұл қай бетпақ?» – дейді. Сонда Шернияз ханға өлеңменен жауап беріп, өзін таныстырады. Хан: «Сыртта тұрып өлең айту менің ақсүйектігіме сын» деп үстіндегі жанат ішігін тастай беріп, «мынаған оранып үйге кірген соң, өзіме бересің», – дейді де, өзі ішке еніп, намазын оқып болған соң қыздарына: «Ана сорлыға, түгел киім киіндіріңдер», – дейді. Киімдерді қасына апарған соң, «ал, мыналарды ки де, ананы таста!» (Шернияз Жарылғасұлы, 2018: 128.) – дейді. Сонда Шернияз сөйлейді:

«Байеке, құтты болсын кеңесіңіз,
Исатай ішке кеткен егесіңіз.
Ақ сұңқар түлегенде түк қалады,
Бұ да бір қалған түгім демесеніз.
Жамылып ішігінді шекем қызбас,

Қайтейін басы бүтін бермесеніз?»

Хан, сөзден тосылып, ішікті басы бүтін Шерниязға береді. Ал Тезек Сүйінбайға «сыртқы шайы шапанымды шешіп ки» дегенде, Сүйінбай қос шапанының жеңін бірден тартады. Тезек ішкі шапанын бергісі келмегенде Сүйінбайдың айтқан сөзі:

«Ақсүйек болғаннан соң ата тегің,
Ұстатып шапаныңның қалдың жеңін.
Сыймай ма екен бұл шапан маңдайыма,
Бойыңда тегің болса кие бергін!» –

дегенде «Қу Екей тонағалы келіп пе едің» деп, сөзден тоқтап екі шапанын қабат береді. Бұл арада айтылған сөздері ұқсас болмағанымен, оқиға желісі бір, яғни хандардың жүйелі сөзге тоқтап, үстіндегі кимін шешіп беруі.

Баймағамбет Шерниязға үйінің салтанатын, қыздарын, қатынын, өзін мақтатқызады, артынша «енді жамандашы, недеп айтар екенсің?» деген бас кетерлік шарт қояды. Сонда Шернияздың «Хан бұйрығы екі болмас» деп, қыздарын жамандағаны:

«Байеке, сіздің қызда жаман бар ма?
Сіздің қызды жамандар заман бар ма?
Бір нәрсе қиыстырып айтар едім,
Бармайды аузым құрғыр жамандарға.
Қызыңның бес тиындық біреуі жоқ,
Құдай «ханша» дегізді амал бар ма?» –
дейді. Және ханның қатынын жамандап айтқаны:
«Байеке, заманыңда тасуың-ай,
Шеріңнің сөйлер сөзге басымын-ай.
Ханымның бойы аласа, мұрны қайқы,
Тап мінген мегежіннің қаншығындай.
Өлең – жел, айдалаға жаққан оттай,
Япыр-ау, көргенімді жасырам ба-ай!» –

деген секілді улы тілмен әшкере етеді. Шернияздың мақтап айтқан өлеңдерінің өзінде астарында ащы мысқыл, кекесін жатады. Ал, «жаманда» дегенде тіпті шегінен асырып, жеріне жеткізе, шерін тарата жырлайды. Енді дәл осы жамандаулар Сүйінбайдың Тезек төренің әмірімен оның қыздарын, қатынын жамандап айтқан сөздерінде сөзбе-сөз қайталанады:

«... сонда Тезек Сүйінбайға:

– Сен менің барлық мінімді айттың, енді қатын қызымның мінін айтқын, – дейді.

Сүйінбай:

– Қой, тақсыр, қатын мен қыз мені жеккөрініш қылады. Тезек:

– Жоқ, айтасың, – деп болмапты. Сонда «сен тыңда, мен айтайын», – деп

Сүйінбайдың айтқаны:

«Тақсыр-ау, сіздің қызда жаман бар ма?
Қызыңды жамандайтын заман бар ма?
Болғанмен жаман, жақсы – төре қызы,
Қылғанды Құдай ханша амал бар ма?»

Жалғанда зәрің суық төре екенсің,
Қол салып қойынына амалдарға».
«Қатынымды жаманда» дегенде Сүйінбайдың айтқаны:
«Тезек-ау, осы күнде асуыңды-ай,
Суындай сусамырдың тасуыңды-ай.
Қатының басы жалпақ, мұрны кейкі,
Келбеті мегежіннің қашырындай. (Аронұлы, 2015: 106.).

Арнау өлеңдегі мұндай ұқсастықты, үндестікті басқа ақындардың сөздерінен табу кемде-кем. Шернияз: «Байеке, сіздің қызда жаман бар ма? Сіздің қызды жамандар заман бар ма?» десе, Сүйінбай: «Тақсыр-ау, сіздің қызда жаман бар ма? Қызыңды жамандайтын заман бар ма?» дейді. Жолма-жол, сөзбе-сөз қайталаулар. «Қазақстанның екінші бір бұрышында өмір сүрсе де, белгілі халық ақыны Сүйінбайдың өлең-жырларында Шерниязға үндестік бар. Тегі бұл екі адам бірінен-бірі үйренбеген де шығар, ұзынқұлақтан есімдерін естіскендері болмаса, тіпті, олай болмауы да мүмкін. Олардың байланысы жөнінде ешбір дерек жоқ. Шернияздың Баймағамбетті әшкерлегені секілді, Сүйінбайдың Тезек төрені шенеуіндегі ұқсастық, замана шындығының біртектес, тамырлас болуынан туса керек» (Үш ғасыр жырлайды, 1965: 15.).

«Шернияздың немеурін сұрап хан ауылына келуі» (қолжазба, ӘӨИ 822.) атты аңызда бір жылы әйелі өліп, қалың беріп, қатын алуға немеурін дәмепіп хан ауылына келеді. Немеурін сұрай келгенін хан біліп, айттырмай-ақ ертесі мал өргенде бір ат, бір түйені желіге байлап қояды. Шернияз кетерінде сыртқа шығып, сырттағы малды өзіне беретұғынын біліп, анықтап қараса түйенің аузында ақ тісі жоқ кәрі екен. Түйенің алдына келіп, үйге естіртіп:

«Ассалаумағалайкум, түйемісің,
Көтіңнен кейін қарай сиемісің,
Мен жүрсем жетегіме жүремісің?
Түйедей көп жасаған көрінесің,
Қаратай, Шуман ханды білемісің?» –
деп, қайтадан түйе болып:
«Әликім ассалам, түйемін-ау,
Көтімнен артқа қарай сиемін-ау.

...

Қаратай, Шуман ханды айтамысың,
Оның арғы атасы Айшуақ,
Нұралы ханды да білемін-ау!» –
дегенде: – Сөйлетпей әкел, – деп семіз жас нар беріпті.

Ал Сүйінбай мен Тезек төре айтыс нұсқаларының бірінде Тезек Сүйінбайды мұқатқысы кеп аузында бір тісі жоқ, сары атты көлденең тартады. Сонда Сүйінбай:

«Тақсыр-ау, мынауыңыз сары ат па еді,
Аузында бір тісі жоқ кәрі ат па еді?
Кірпігі жануардың курап қапты,
Тұсынан Абылайдың бар ат па еді?»

деп, оның осы ұсақ мінезін өз малының аузымен бетіне басады. Тезек төре сөз жүйесіне жығылып өзінің жүйрік тұлпары Шалқасқаны береді. Ақындардың сөзі сүйектен өтсе де, шындыққа бас иіп, оны құрметтеуі – арғы заманнан келе жатқан хандардың, ақсүйектердің бойындағы түркілерге тән қасиет. Қандай қатал болса да, хан-төрелердің сөз қадірін жоғары бағалап, жүйелі сөзге жығылған тектілігі, жомарттығы бүгінге дейін таптық тұрғыда бағаланып келгенін жасыруға болмайды. Хан, төрелердің мұндай ауыр сынының ар жағында өзіндік мақсаттары да бар. Ол мықты ақыны, жырауы болса «басым хандыққа, ел билеуге жеткен» деп те түсінген. «Атам Абылайдың тұсында Бұқар жырау шыққан екен, әкем Әділдің тұсында Қабан ақын шыққан екен. «Әр ханның тұсында бір сұрқылтай» деген. Мен хан болған жоқпын десем, мен де қосылады екем. Менің сұрқылтайым сен екенсің. Бұдан былай «Тезектің ақынымын» деп жүргін» (қолжазба, ӘӨИ 386.) деуінің астарында үлкен мән жаста керек.

Жоғарыда айтылған сөздерден «Бірі Батыс Қазақстанда, бірі Жетісуда бір дәуірде өмір сүрген екі ақынның арнауларындағы ұқсастық және екі ханның ақындарға қойған шарттары алдын-ала келісіп алғандай бірін-бірі қайталауынан қандай қорытынды жасауға болады, әуелгі авторлық мәтін кімге тиесілі?» деген сұрақ туындайды. Мұның төркіні дәстүрлі шығармашылық сабақтастық та, соңғылардың алдыңғылардан үлгі, өнеге алу, ұтымды сөздерін тиісті жерде өз туындыларында пайдалануында жатыр. Себебі, Шернияздың жас шамасы Сүйінбайдан үлкен. Сүйінбайдың қазіргі әдебиетімізде орынққан туған жылы 1815 деп көрсетілгенімен қолжазбаларда 1827 жылы өмірге келгені жазылған (қолжазба, ОҒК 1292: 200.). Бұл бір. Екіншіден кейбір деректерде Сүйінбай Қатағанмен айтысқанда жиырмадан жаңа асқан жас жігіт еді» делініледі. Және астың 1850 жылдардың басында қырғыз елінде, Ыстықкөл маңында өткені туралы мәліметтер де кездеседі. Мәселен, Қырғыз Республикасы Шыңғыс Айтматов атындағы Тіл және әдебиет институтының қолжазбалар қорында «Қатаған менен Сүйүмбайдың айтысканы» атты айтыс нұсқасы сақтаған. Онда «Кенесары-Наурызбай соғысынан кейінгі қазақ-қырғыздың алғаш елдесіп, соғыста өлген шейттерге ас беріп, ат шаптырады... Сүйінбай 23 жаста, Қатаған 40-50 жастың ортасында екен» дейді. Бұл мәліметтер жоғарғы «1827 жылы туған» деген ойымызды тағы да қуаттайды. Сонда Шернияз Сүйінбайдан 20 жасқа үлкен екені белгілі.

Әсіресе, Шернияздың «Байеке, сіздің қызда жаман бар ма?» дейтін өлеңі өз заманында бүкіл қазақ жеріне кең жайылған. Баймағамбет сұлтанға барғандағы оқиғалар ел ішінде әңгіме болып, тез таралған. Еліміздің әр түкпіріне дәл қалпында жетпесе де бастапқы арнасын бұзбай айтылғанға ұқсайды. Бұған Х. Сүйіншәлиевтің: «Шернияз аты үш жүзге мәлім. Оны әр облыс ақындары сүйсіне жырлайды. Көкшетауда – Алыш. Жетісуда Сүйінбай мен Омарбек, Балқашта – Шашубай күні кешеге дейін Шернияз өлеңдерін жырлап келген-ді. Бұлардың әрқайсысы оның жырын өз естүлерінше айтып жүрген. Бірақ, олар Шернияз өлеңдерінің негізгі арнасын бұзбай сақтап отырған» (Сүйіншәлиев, 1967: 388.) деген пікірі дәлел болады. Соған қарағанда Сүйінбай Шерниязды жақсы білген, оның өлеңдерін, әсіресе Жетісу жерінде нәсихаттаушыларының бірі деп бағалауға болады. Бұған дәлел ретінде Сүйінбай жырлаған:

«Айдан ару нәрсе жоқ,
Түнде бар да, күндіз жоқ.
Күннен ару нәрсе жоқ,
Күндіз бар да, түнде жоқ», –

деген шағын өлең, Шернияздан «Толға десең, толғайын» (Қорқытов, 2001: 40) деген ұзақ толғауының үзіндісі іспетті. Мәселен, Шерниязда:

«Айдан жарық нәрсе жоқ,
Түнде бар да, күндіз жоқ.
Күннен жарық нәрсе жоқ,
Күндіз бар да, түнде жоқ.
Мұсылманшылық кімде жоқ,
Тілде бар да, дінде жоқ...», –

деп жалғасып кете береді. Стильдік жағынан екі ақын да жеті-сегіз буынды, кейде он бір буынды өлең жолдарын тиісінше пайдаланады. Бұл жағынан бір-біріне ұқсап кетеді. Алайда көркемдік қуаты жағынан Сүйінбай өлеңдері басым болса, Шернияз өлеңдері терең философиялық ойға, өткір кекесінге, ащы ажуа құрылады.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, XIX ғасырдың ортасынан бастап, Шернияз сөздерінің халық арасына өте кең таралғанына байланысты, оны әр жерде әр ақындар өзінше жырлаған. Әсіресе, Сүйінбайдың Тезек төреге барғандағы ханның құрулы қақпанынан, шалыс айтса бас кетер сынағынан аман өтуіне, Шернияздың Баймағамбет сұлтанға барғандағы істері тәжірибе болды, керек жерінде Шернияз сөздерінде пайдалана білді. Әрине, арасы алшақ жатқан екі өңірге Шернияз сөздері қалай жетті дегенде, белгілі текстолог, қолжазбатанушы ғалым С. Қосанның «Әлбетте, Батыс Қазақстан мен Сыр өңірі ақындарының арасындағы шығармашылық тығыз байланыстың орнауына олардың қазақы жөнімен туыстықта болуы ғана емес, сол уақыттағы Кіші жүз руларының көші-қонына қатысты геосаяси ахуалы себеп болса керек. Тарихи деректерге қарағанда, Әлім бірлестігіне кіретін Шөмекей, Кете, Шекті рулары Байұлының Беріш, Адай, Жаппас, Алтын, Есентемір т.б. руларымен қоныстас болып, Ақтөбе, Атырау өлкесіндегі Ойыл, Қиыл, Жем, Сағыз, Қобда, Елек сияқты өзен сағаларын жайлаған» (Әлібеков, 2012: 25) деген пікірі шындыққа жақын. Міне, осындай қарым-қатынастың нәтижесінде Шернияз өлеңдері Сыр өңірінен Жетісу, онан шығысқа, сөйтіп, ауыздан-ауызға, құлақтан-құлаққа жетіп отырған. Сондықтан өзінен кейінгі ақындар шығармаларында Шернияз сөздерінің қайталануы заңды құбылыс. Ал, авторлық мәтінді анықтауда ең бірінші хронологиялық тұрғыдан, екінші ақындардың сөз қолданысындағы стильдік ерекшелкітер және шығармаларындағы сөз болатын кейіпкерлерді өмір сүрген өңіріне, тарихына қарай текстологиялық талдаудың нәтижесінде анықтауға болады.

Зерттеуді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті қаржыландырды (Грант №08855749).

Елесбай Н.

Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова

Алматы, Казахстан

E-mail: n.a.sh_januya@mail.ru

ORCID: 0000-0002-0482-1223

Текстология произведений Шернияза Жарылгасулы

Аннотация. В статье рассматриваются принципы сбора, сохранения и публикации произведений известного поэта и оратора Шернияза Жарылгасулы, жившего в Западно-Казахстанской области в XIX веке, а также художественная сторона стихотворений поэта, текстология и способы определения автора текстов. Для исследования были использованы материалы, которые были опубликованы начиная с 1924 года в журналах «Сауле» И. Джансугурова, «Кызыл Казахстан» Х. Досмухамедулы, и в газете «Ленин туы» О. Ахметова, а также произведения вошедшие в 3-й том под названием «Шернияз» многотомника произведений поэтов и писателей Атырау «Казына», изданного в 2001 году в издательстве «Арыс». В связи с широким распространением стихов Шернияза в казахской степи, некоторые художественные приемы, отдельные словосочетания и тексты позже нашли отражение в произведениях таких поэтов, как Суюнбай, Жанак, Кульмамбет и другие. В частности, условия, поставленные ханом во время визита акына Суюнбая Тезек торе, и ответ, данный ему Суюнбаем, напоминают действия и слова Шернияза при его визите султана Баймагамбета. И тут возникает вопрос: «Почему тексты посвящения султанам этих двух поэтов практически одинаковы, ведь один из них жил в Западном Казахстане, а другой в Семиречье, и что означают сходства условий, поставленных ханами, будто они заранее сговорились? Кому принадлежит этот оригинальный текст?» Поэтому были сравнены версии стихов в ранее изданных сборниках и рукописи, хранящиеся в рукописных фондах Центральной научной библиотеки РК и Института Литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, был сделан текстологический анализ, в попытке определить и установить авторство стихов Шернияза Жарылгасулы.

Статья написано в рамках грантового проекта «Казахская текстология: проблемы идентификации (атрибуции) основного текста и автора».

Ключевые слова: Текстология; рукопись; автор; папка; стихотворение; посвящение; версия.

Yelesbay N.

M.O. Auevov Institute of Literature and Art

Almaty, Kazakhstan

E-mail: n.a.sh_januya@mail.ru

ORCID: 0000-0002-0482-1223

Textual criticism of works by Sherniyaz Zharylgasuly

Annotation. The article discusses the principles of collecting, preserving and publishing the works of the famous poet and orator Sherniyaz Zharylgasuly, who lived in the West Kazakhstan region in the 19th century, as well as the artistic side of the poet's poems, textual studies and methods of determining the author of texts. For the study, materials were used that were published since 1924 in the magazines "Saule" I. Dzhansugurov, "Kyzyl Kazakhstan" H. Dosmukhameduly, and in the newspaper "Lenin Tuy" O. Akhmetov, as well as works included in the 3rd volume under the title "Sherniyaz" of the multivolume works of poets and writers of Atyrau "Kazyna", published in 2001 by the publishing house "Arys". Due to the wide distribution of Sherniyaz's poems in the Kazakh steppe, some artistic techniques, individual phrases and texts were later reflected in the works of such poets as Suyunbai, Zhanak, Kulmambet and others. In particular, the conditions set by the khan during the visit of akyn Suyunbay Tezek tore and the answer given to him by Suyunbay resemble the actions and words of Sherniyaz during his visit of Sultan Baimagambet. And then the question arises: "Why are the texts of dedication to the sultans of these two poets practically the same, because one of them lived in Western Kazakhstan, and the other in Semirechye, and what does the similarity of the conditions set by the khans mean, as if they had agreed in advance? Who owns this original text? « Therefore, we compared versions of poems in previously published collections and manuscripts stored in the manuscript collections of the Central Scientific Library of the Republic of Kazakhstan and the Institute of Literature and Art named after M.O. Auevov, a textual analysis was made in an attempt to determine and establish the authorship of the poems by Sherniyaz Zharylgasuly.

The article was written within the framework of the grant project «Kazakh textology: problems of identification (attribution) of the main text and the author».

Key words: Textology; manuscript; author; manuscript; folder; poem; dedication; version.

Информация об авторе:

Елесбай Нуржума, научный сотрудник Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан. E-mail: n.a.sh_januya@mail.ru, ORCID: 0000-0002-0482-1223

Әдебиет:

Әлібеков Т. Шернияз ақынның қолжазба мұралары. Шернияз Жарылғасұлы және ұлт-азаттық поэзия. Республикалық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. Ақтөбе: Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетінің редакциялық баспа бөлімі, 2012. – Б. 12–18. ISBN 9965-515-71-9.

Жалғасбаева К.Б., Даутова Г.Р. Жамбылдың ақындық әлемі. // Керуен. Том 73. – № 4 – (2021). – Б. 255–266. ISSN 2078–8134.

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-28>

Жұмалиев К. Шернияз Жарылғасұлы. «Қазақ әдебиеті тарихының» 2-томына жазылған зерттеудің алғашқы машинкаға басылған нұсқасы. Әдебиет және өнер институты қолжазба қоры. 420-бума, 1949. – Б. 1–31.

Қабдешова, Қ., Рақыш, Ж., Әуесбаева, П., Әлбеков, Т., Алпысбаева, Қ. Kazakh historical epics and epical tradition // Utopia y Praxis Latinoamericana. Том 24. – № Extra5 – (2019). – С. 103–112. (ағылшын).

<http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2-s2.0-85077061102&partnerID=MN8TOARS> (англ)

Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2005. – Т. 4. – 261–262. ISBN 9965–643–89–Х.

Қазақ текстологиясы: эпостық жырларды мерзімдеу (датировка) мәселелері. Ұжымдық монография. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2017. – Б. 9. ISBN 978–601–7414–78–8.

Қолжазба: 1178–папка. Орталық ғылыми кітапхана.

Қолжазба: 1292–папка. Орталық ғылыми кітапхана.

Қолжазба: 386–папка, 1–дәптер. Әдебиет және өнер институты.

Қолжазба: 822–папка, 7–дәптер. Әдебиет және өнер институты.

Қолжазба: 879/3–папка. Әдебиет және өнер институты.

Қолжазба: 885–папка, 2–дәптер. Әдебиет және өнер институты.

Сүйінбай Аронұлы. Толық шығармалар жинағы. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2015. – Б. 106. ISBN 978–601–7414–59–7.

Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері. – Алматы: Қазақстан, 1967. – Б. 202–217.

Үш ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 1965. – Б. 15.

Шернияз Жарылғасұлы / Шығармалар. Құрастырғандар: Б. Ыбырайым, Н. Елесбай. – Алматы: Ұлағат, 2018. – Б. 128. ISBN 978–601–298–670–9.

Шернияз. Құрастырушы Б. Қорқытов. – Алматы: Арыс, 2001. – Б.128. ISBN 9965–447–92–6.

Литература:

Алибеков Т. Рукописное наследие поэта Шернияза. Шернияз Жарылғасович и национально-освободительная поэзия. Материалы Республиканской научно-теоретической конференции. Ақтөбе: К. Редакционно-издательский отдел Актюбинского государственного университета имени Жубанова, 2012. – С. 12–18. ISBN 9965–515–71–9. (на каз.).

Жалғасбаева К.Б., Даутова Г.Р. Жамбылдың ақындық әлемі. Жалғасбаева К.Б., Даутова Г.Р. Поэтический мир Жамбыла. // Керуен. Том 73. – № 4 – (2021). – С. 255–266. ISSN 2078–8134. (на каз.).

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-28>

Жұмалиев К. Шернияз Жарылғасович. Первый машинописный вариант исследования, написанный во 2-м томе «Истории казахской литературы». Собрание рукописей Института литературы и искусства. Папка 420, 1949. – С. 1–31. (на каз.).

Қабдешова, Қ., Рақыш, Ж., Әуесбаева, П., Әлбеков, Т., Алпысбаева, Қ. Kazakh historical epics and epical tradition // Utopia y Praxis Latinoamericana. Том 24. – № Extra5 – (2019). – С. 103–112. (на англ.).

<http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2-s2.0-85077061102&partnerID=MN8TOARS>

- История казахской литературы. Десять томов, Алматы: КАЗинформ, 2005. – Т. 4. – С. 261–262. ISBN 9965–643–89–X. (на каз.).
- Казахская текстология: проблемы датировки эпических поэм. Коллективная монография. – Алматы: Мир литературы, 2017. – С. 9. ISBN 978–601–7414–78–8. (на каз.).
- Рукопись: папка 1178. Центральная научная библиотека. (на каз.).
- Рукопись: папка 1292. Центральная научная библиотека. (на каз.).
- Рукопись: папка 386, тетрадь 1. Институт литературы и искусства. (на каз.).
- Рукопись: папка 822, тетрадь 7. Институт литературы и искусства. (на каз.).
- Рукопись: папка 879/3. Институт литературы и искусства. (на каз.).
- Рукопись: папка 885, тетрадь 2. Институт литературы и искусства. (на каз.).
- Суюнбай Аронович. Полное собрание сочинений. – Алматы: Мир литературы, 2015. – С. 106. ISBN 978–601–7414–59–7. (на каз.).
- Суиншалиев Х. Этапы становления казахской литературы. – Алматы: Казахстан, 1967. – С. 202–217. (на каз.).
- Поет три века. – Алматы: Жазушы, 1965. – Б. 15. (на каз.).
- Шернияз Жарылгасович / Соч. Составитель: Б. Ыбырайым, Н. Елесбай. – Алматы: Улагат, 2018. – Б. 128. ISBN 978–601–298–670–9. (на каз.).
- Шернияз. Составитель Б. Коркытов. – Алматы: Арыс, 2001. – С. 128. ISBN 9965–447–92–6 (на каз.).

References

- Alibekov T. (2012) Shernijaz ahynnyyn holzhazba muralary [The handwritten heritage of the poet Sherniyaz]. Shernijaz Zharylgasuly zhane ult–azattyh poezija. Respublikalyh gylymi–teorijalyh konferencijanyn matrialdary. Ahtobe: H. Zhubanov atyndagy Ahtobe memlekettik universitetinin redakcijalyh baspa bolimi, 2012. – B. 12–18. ISBN 9965–515–71–9. (in Kaz.).
- Zhalgasbaeva Қ.В., Dautova G.R. (2021) Zhambyldyn ahynnyh alemi. [The poetic world of Zhambyl] // Keruen. Tom 73. – № 4 – (2021). – B. 255–266. ISSN 2078–8134. (in Kaz.).
<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-28>.
- Zhumaliev H. (1949) Shernijaz Zharylgasuly [Sherniyaz Zharylgasovich]. «Kazakh adebieti tarihyryn» 2–tomyna zhazylygan zertteudin algashhy mashinkaga basylygan nushasy. Adebiet zhane oner instituty holzhazba hory.420–papka. 1949. – B. 1–31. (in Kaz.).
- Habdesheva, H., Rahysh, Zh., Auesbaeva, P., Albekov, T., Alpysbaeva, H. K. Kazakh historical epics and epical tradition // Utopia y Praxis Latinoamericana. Tom 24. – № Extra5 – (2019). – B. 103–112.
<http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2-s2.0-85077061102&partnerID=MN8TOARS>
- Kazakh adebietinin tarihy (2005) [History of Kazakh literature]. On tomnyh, Almaty: HAZahparat, 2005. – Т. 4 – B. 261–262. ISBN 9965–643–89–X. (in Kaz.).
- Kazakh tekstologijasy: epostyh zhyrlardy merzimdeu (datirovka) maseleleri (2017) [Kazakh textual criticism: problems of dating of epic poems]. Uzhyndy monografija. Almaty: Adebiet alemi, 2017. – B. 9. ISBN 978–601–7414–78–8. (in Kaz.).
- Holzhazba [Manuscript]: 1178–papka. Ortalyh gylymi kitaphana. (in Kaz.).
- Holzhazba [Manuscript]: 1292–papka. Ortalyh gylymi kitaphana. (in Kaz.).
- Holzhazba [Manuscript]: 386–papka, 1–dapter. Adebiet zhane oner instituty. (in Kaz.).
- Holzhazba [Manuscript]: 822–papka, 7–dapter. Adebiet zhane oner instituty. (in Kaz.).
- Holzhazba [Manuscript]: 879/3–paka. Adebiet zhane oner instituty. (in Kaz.).
- Holzhazba [Manuscript]: 885–papka, 2–dapter. Adebiet zhane oner instituty. (in Kaz.).
- Sujinbaj Aronuly. Tolyh shygarmalar zhinagy (2015) [Suyunbai Aronovich. Complete Works]. Almaty: Adebiet alemi, 2015. – B. 106. ISBN 978–601–7414–59–7. (in Kaz.).
- Syjinshaliev H. (1967) Kazakh adebietinin halyptasu kezenderi [Stages of the formation of Kazakh literature]. Almaty: Kazakhstan, 1967. – B. 202–217. (in Kaz.).
- Ysh gasyr zhyrlaidy (1965) [Ysh gasyr zhyrlaidy]. Almaty: Zhazushy baspasy, 1965. – B. 15. (in Kaz.).
- Shernijaz Zharylgasuly / Shygarmalar (2018) [Sherniyaz Zharylgasovich. Works]. Hurastyrgandar: B. Ybyrajym, N. Elesbaj. Almaty: Ulagat baspasy, 2018. – B. 128. ISBN 978–601–298–670–9. (in Kaz.).
- Shernijaz (2001) [Shernijaz]. Hurastyrushy B. Horhytov. Almaty: Arys baspasy, 2001. – B. 128. ISBN 9965–447–92–6 (in Kaz.).